

'ארבעה ראשי שנים' - מניין?

הקדמה

אחד מן העניינים החשובים של משנת ראש השנה הוא ביסוסו של הלוח הירחי. בתוך כך, ממעטת המשנה לעמוד על זיקתו הישירה למקרא, ומרבה בפירוט עדויות ומעשים הקושרים אותו למסורת ישראל מימים ימימה¹, ומשווים לו אופי מעשי פופולרי². כל אחת משתי המשניות הראשונות במסכת מונה ארבעה מועדים חשובים מבחינה הלכתית ורעיונית. שתיהן פותחות בהדגשת מספר המועדים 'ארבעה' - "ארבעה ראשי שנים הם..." - מכריזה המשנה הראשונה, והשנייה מלמדת - "בארבעה פרקים העולם נידון...".

למותר לציין, כמה חשוב ריכוז המועדים הזה מבחינה הלכתית ורעיונית, והדברים מפורסמים. אולם נדמה, שיש בו פנים נוספים. במאמר זה ננסה לחשוף מגמה אפשרית, הגלומה בהדגשה היתירה של ארבעה מועדים בפתחת המסכת, ולנתחה. ננסה להראות, כי מגמה זו סוללת נתיבות להבנת השקפת חז"ל על יסודות הלוח הירחי, על ערכו ועל מעמדו הרעיוני, במיוחד בהקשרים ההיסטוריים של ימי חז"ל.

¹ כך מצטייר המנהג לשלוח שליחים לגולה בזמן שהמקדש היה קיים - "על ששה חדשים השלוחים יוצאים... וכשהיה בית המקדש קיים יוצאין אף על אייר מפני פסח קטון" (ראש השנה פ"א מ"ג); "על שני חדשים מחללין את השבת... וכשהיה בית המקדש קיים מחללין אף על כולן מפני תקנת הקרבן" (שם מ"ד).

² כך ההדגשות המרובות על מקומו של העם בקידוש החודש, שכל מי שראה ילך להעיד: "מעשה שעברו יותר מארבעים זוג ועכבן רבי עקיבא בלוד... שלח לו רבן גמליאל אם מעכב אתה את הרבים נמצאת מכשילן לעתיד לבוא" (פ"א מ"ו), "מי שראה את החדש ואינו יכול להלך מוליכין אותו על החמור אפילו במטה" (שם מ"ט), "בראשונה היו מקבלין עדות החודש מכל אדם, משקלקלו המינים התקינו שלא יהיו מקבלין אלא מן המכירים" (שם פ"ב מ"א), "חצר גדולה היתה בירושלים ובית יעזק היתה נקראת, ולשם כל העדים מתכנסים ובית דין בודקין אותם שם, וסעודות גדולות עושין להם בשביל שיהו רגילין לבוא" (שם מ"ה). מסתבר, שהשאת המשואות היתה כרוכה בשיתוף עם רב. ראה מה שכתבתי: "בראשונה היו משיאין משואות בראשי חודשים", תחומין ד, תשמ"ג עמ' 488-500.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

שיטתנו בהצגת הדברים תתבסס על דיון במשמעות המספר 'ארבעה', הן ביחס לאפשרויות אחרות למניית 'ראשי חודשים' ו'פרקים שבהם העולם נידון' המצויות בדברי חז"ל, והן כממחיש את מלחמתם העזה של חכמים בלוחות של כיתות בדלניות שרווחו באותה עת.

ראשי שנים וימי דין

בטרם נעסוק בחקירת תפקידו האפשרי של המספר 'ארבעה', כקובע את מניין הנכללים בקבוצות המועדים השונות במשנתנו, חשוב לבאר בקצרה את ההבדלים בין סוגי המועדים הנזכרים בשתי המשניות הראשונות.

למועדים המוגדרים כ'ראשי שנים' תפקיד הלכתי ברור. ל-'א' בתשרי ול-'א' בניסן נודעת משמעות במקרא, אך הכתוב אינו רומז בפשטות לתפקידיהם הנקובים במשנה³. לשני ראשי השנים האחרים אין כלל רמז במקרא. יתירה מזו, המחלוקת בין החכמים באשר למעמדם של 'א' באלול ומועדי חודש שבט מלמדת על שיקול הדעת הכרוך בקביעתם, ועל נטייתם של חכמים לבחור מועדים מתאימים ומועילים. כל אחד משני 'המועדים המקראיים', 'א' בתשרי ו'א' בניסן, מציג קלסתר הלכתי שונה במקצת. בעוד שא' בניסן מתמקד בעניינים שיש להם גוון לאומי (מלכים, רגלים=עליה לרגל), 'א' בתשרי קשור בעיקר לעניינים חקלאיים.

לעומת זאת, הצגת קבוצת המועדים של המשנה השנייה מתבססת על שאלה רעיונית - מתי העולם נידון, והגם שיש לשאלה זו השלכות מעשיות בכל הקשור לתפילה ולתשובה ואף לעבודת המקדש, אין אלה השלכות ישירות, והמשנה עצמה אינה עוסקת בהן. כל המועדים הנזכרים במשנה השנייה ידועים מהמקרא, ושלושה מהם נזכרים תדיר, זה בצד זה, בקבוצה של 'שלושת הרגלים', אולם אין במקרא רמז ברור להיותם ימי דין דווקא. חז"ל טרחו לנסות ולהבין תפקיד זה ולחקור, מדוע נבחר כל אחד מהם כיום דין לענייני המיוחד⁴.

³ 'ראש השנה' מאופיין בתורה כך: "שבתון זכרון תרועה מקרא קדש" (ויקרא כ"ג, כד), "...מקרא קדש יהיה לכם כל מלאכת עבודה לא תעשו יום תרועה יהיה לכם" (במדבר כ"ט, א).

⁴ ראה: תוספתא ראש השנה פ"א ה"ג. והמגמה לבאר בולטת בלשון הבבלי - "מפני מה אמרה תורה הביאו עומר בפסח - מפני שהפסח זמן תבואה הוא. אמר הקדוש ברוך הוא: הביאו לפני עומר בפסח, כדי שתתברך לכם תבואה שבשדות. ומפני מה אמרה תורה הביאו שתי הלחם בעצרת, מפני שעצרת זמן פירות האילן הוא. אמר הקדוש ברוך הוא: הביאו לפני שתי לחם בעצרת כדי שיתברכו לכם פירות האילן. ומפני מה אמרה תורה נסכו לפני מים בחג - כדי שיתברכו לכם גשמי שנה..." (ראש השנה טז ע"א).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ארבעה מועדים - מניין?

התשובה לשאלה מדוע הובלט המספר 'ארבעה' בפתיחת שתי המשניות פשוטה, לכאורה. ידוע מנהגם של חכמים לנקוב במשניות (פעמים בתחילת מסכתות!) במספריהם של היגדים, שיקולים וגורמים הלכתיים המובאים בהן.⁵ בין המספרים המשרתים תכלית זו, בולט המספר 'ארבעה'.⁶ לפי זה, אין לכאורה לראות בהבלטת 'ארבעה' במשנתנו עניין מיוחד הראוי לדיון בפני עצמו!

עם זאת, דומה שיש ל'ארבעה' בהקשר הנידון ובמקום הנידון משמעות נוספת, הקשורה בהטעמת גודל חשיבותו וערכו של הלוח הירחי, ועדיפותו על לוחות אחרים שרווחו אצל כיתות בדלניות בשלהי ימי בית שני.

יש לזכור, כי העמדת 'ארבעה' מועדים בכל קבוצה בשתי המשניות הראשונות אינה מובנת מאליה, ואף לוקה בבעייתיות מסויימת. גם מתוך המשנה הראשונה עצמה עולה הספק, אם יש הצדקה מלאה לארבעה ראשי שנים, זאת בגין מעמדו השנוי במחלוקת של 'ראש השנה למעשר בהמה'. חיבורו ל-'א' בתשרי מצמצם את מספר ראשי השנים לשלושה, ולפי דעה זו, אין ארבעה ראשי שנים. בתלמוד תהו חכמים, אם אין מקום לשנות או להוסיף ראשי שנים.⁷ נמצא, שארבעה ראשי שנים משקפים שיטה מסויימת, שדווקא היא זכתה להבלטה. ידוע שהתפיסה כי העולם נידון בארבעה פרקים שנויה במחלוקת עקרונית.⁸ נמצא, שאף בנידון הזה תפסה משנתנו אחת מן השיטות והטעימה אותה, מבחינה מסויימת על חשבון חברותיה!

בנקודה זו מתבקשת הערה עקרונית, בדבר מעשה הצירוף המוביל ליצירת רשימה בת ארבעה מועדים. אין אנו באים לעסוק בשאלת הצדדים ההסטוריים והספרותיים של התגבשות המשניות הנידונות, אולם, נדמה, ששתיהן מבוססות על גרעין מקראי, כלומר שלקבוצת המועדים העומדת בבסיסן יש יסוד במקרא. הרעיון כי השנה מתחילה בניסן

⁵ דוגמאות מפורסמות: "חמשה שמלאו חמש חביות לקדשן חמשה קדושין ונמלכו לקדשן" (פרה פ"ז מ"א), "שלושה עשר דבר בנבלת העוף הטהור" (טהרות פ"א מ"א), "שש מעלות במקואות זו למעלה מזו וזו למעלה מזו" (מקואות פ"א מ"א), "שבעה משקין הן" (מכשירין פ"ו מ"א), "בשבעה דרכים בודקין את הזב" (זבים פ"ב מ"ב).

⁶ "ארבעה ספקות רבי יהושע מטמא וחכמים מטהרין" (טהרות פ"ו מ"ב), "ארבעה אבות נזיקים" (בבא קמא פ"א מ"א), "ארבע מידות במוכרין" (בבא קמא פ"ה מ"ו).

⁷ "ואימא: ראש השנה אייר... ואימא ראש השנה סיון... ואימא תמוז ואימא אב ואימא אדר..." (ראש השנה ג ע"א). מובן, שהצעות אלה נידחו. ברם, עצם העלאתן רומזת על היחסיות של ראשי השנים - הן לא יעלה על הדעת להוסיף 'רגל' חדש!

⁸ "ר' יוסי אומר: אדם נידון בכל יום" (תוספתא ראש השנה פ"א ה"ג) ומבואר בבבלי: "מני מתניתין? לא רבי מאיר ולא רבי יהודה, ולא רבי יוסי ולא רבי נתן". וראוי להצביע על השיטות העקרוניות: "ר' יוסי אומר: אדם נידון בכל יום... רבי נתן אומר: אדם נידון בכל שעה" (ראש השנה טז ע"א), וראה ירושלמי ראש השנה פ"א ה"ג, נו ע"א.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הועלה בתורה באופן מפורש⁹, ויש במקרא גם סימוכין להשקפה, כי השנה החקלאית מתחילה בתשרי¹⁰. לגרעין זה נוספו שני ראשי שנים - א' באלול (לדעה מסויימת) והמועד השנוי במחלוקת בחודש שבט.

במשנה השנייה הגרעין הוא של שלוש רגלים, שלהם נודע אופי חקלאי ברור כבר במקרא. אמנם, התכנים החקלאיים שנקבעו להם במשנתנו (בפסח - על התבואה, בעצרת - על פירות האילן, ובחג - על המים) שונים מהתכנים המקראיים (פסח - עומר שעורים, שבועות - שתי הלחם וקציר חטים, סוכות - אסיף), אך בקשר לחקלאות שיסודו במקרא יש כדי לעודד את עצם תפיסתם כימי דין חקלאיים. לגרעין זה של שלוש הרגלים נוסף א' בתשרי שאין לו במקרא כל זיקה לעניינים חקלאיים, וברוח זו המשיכו תז"ל. הם לא ראוהו כאחד מימי הדין החקלאיים, אלא כיום דין אנושי כללי, המופקע מאיזה שהוא קשר ישיר לעניינים חקלאיים.

כללו של דבר: נדמה, שמאחורי מנייני ארבעת המועדים בשתי המשניות הפותחות את המסכת, מסתתרת פעולת הרחבה של גרעין שיסודו בתורה וגיבושו של גרעין זה ליחידה בת ארבעה מועדים, הגם שלא הכל הסכימו לעקרונות העולים מגיבוש זה. לדידינו ברור, שהעמדת המספר 'ארבעה' פעמיים בפתיחת המסכת אינה מליצה בעלמא! יש בכך הכרזה רבת רושם בדבר חשיבותם של מועדים אלה בעיצוב מסגרתה ההלכתית-רעיונית של השנה הירחית. כינויים האחד - 'ראשי שנים' במשנה הראשונה, ו'פרקים שהעולם נדון' במשנה השנייה - מקנה תחושה של אחידות ושוויון בין מועדי כל קבוצה, חרף ההבדלים ביניהם. יתירה מזאת, ההדגשה החוזרת על 'ארבעה' בפתיחת המסכת, מעניקה בהכרח חשיבות יתירה גם למספר. על חשיבות זו נעמוד להלן.

הכרזה כנגד לוחות ספר היובלים וכיתות ים המלח

ידוע, כי בתקופת הבית השני ולאחריה אחזו כיתות בדלניות שונות בעם ישראל בלוח שנה בן 364 ימים, שבעיקרו היה מבוסס על שנת החמה. ארבעה ימים בימי השנה הזאת צוינו כימי תחילת ה'תקופה'. ביטויים מגובשים ללוח זה ותפיסות רעיוניות הקשורות בו

⁹ "ויאמר ה' אל משה ואל אהרן בארץ מצרים לאמר. החדש הזה לכם ראש חדשים ראשון הוא לכם לחדשי השנה" (שמות י"ב, א).

¹⁰ כך משתמע מתיאורי זמנו של סוכות: "וחג האסיף בצאת השנה" (שמות כ"ג, טז), "וחג האסיף תקופת השנה" (שמות ל"ד, כב). בשני המקרים מדובר ב'אסיף' החקלאי, וכך גם בלוח גזר הפותח ב'ירחי אסיף'.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מצאנו בספר חנוך ובספר היובלים ובתעודות שונות מקומראן וים המלח.¹¹

בספר היובלים מובא תיאור מפורט של תקופות השנה השמשית ומעמדן הדתי:

...והאחד לחודש הראשון והאחד לחודש הרביעי והאחד לחודש השביעי והאחד לחודש העשירי ימי זיכרון הם וימי מועד הם בארבע תקופות השנה כתובים וקיימים הם לעדות לעולם.

אלה הן תקופות המתאימות לתקופות הידועות במקורותינו כתקופת תשרי, טבת, ניסן ותמוז. המונחים 'ימי זיכרון' ו'ימי מועד' מקנים, לשיטתם, לימים הפותחים את התקופה משמעות דתית-פולחנית חשובה, ובמיוחד מעניין השימוש ב'זיכרון' המזכיר את הביטוי "זכרון תרועה" (ויקרא כ"ג, כד), שבו משתמשת התורה בהתייחסה לראשון בחודש השביעי, הוא ראש השנה שלנו (וראוי להוסיף את הדמיון הלשוני לתפילת זכרונות - ראש השנה פ"ד מ"ה). בספר היובלים מעוגן תיאור זה בציווי נמרץ לשמור על שנת החמה -

ואתה צו את בני ישראל ושמרו את השנים כמספר הזה שלוש מאות וששים וארבעה ימים יהיו שנה תמימה, ולא ישחיתו את מועדיה מימיה ומחגייה כי הכל יבוא אליהם לפי עדותם ולא יאבדו ולא ישחיתו חג.

בהמשך הוא מבאר מהו הגורם המרכזי, שלדעתו יש בו כדי להטעות את לבב העם מעם הלוח הנכון:

היהו אשר יביטו אל הירח והוא ישחית את הזמנים ויקדם משנה לשנה עשרה ימים.¹²

המחאה כנגד ה'ירח' המשחית את הזמנים מופיעה באופן סמוי גם בספרים חיצוניים אחרים דוגמת ספרי חנוך. כבר במקרא נקשר חנוך ללוח השמש¹³, וגם 'חזונו' החיצוני ממשך לפתח מוטיב זה¹⁴. אגב פולמוס ברשימת המלאכים, שחמדו את בנות האדם

¹¹ י' ידן, 'מגילת מלחמת בני אור בבני חושך - ממגילות מדבר יהודה', ירושלים 1985, עמ' 127-186; ש' טלמון, 'חשבון הלוח של כת מדבר יהודה', בתוך: מחקרים במגילות הגנוזות - ספר זיכרון לאליעזר ליפא סיקוניק ז"ל (עורכים: י' ידן וחי' רבין, ירושלים תשכ"א), עמ' 77-105; ש' טלמון, 'לוח גזר ולוח כת מדבר יהודה', בית מקרא כט, תשכ"ז, עמ' 3-14; י' ידן, 'מגילת המקדש', תל אביב תשל"ז, עמ' יח-מג.

¹² יובלים ו', כג, מהדורת א' כהנא, ירושלים תשי"ד, עמ' רלה; שם, לב-לו, עמ' רלו.

¹³ מ"ד קאסטרו, פירוש על ספר בראשית, ירושלים תשמ"ז, עמ' 169-185.

¹⁴ חנוך א', עב-פב, מהדורת כהנא (לעיל הערה 12), עמ' סז-עז; חנוך ב', וי-ז', מהדורת כהנא, עמ' קט-קיג.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

והשחיתו את הארץ בתחומים שונים, נזכר גם "וסהריאל (שלימדס את) תקופת הירח"¹⁵.

אין אנו יודעים אל נכון, מי השתמש ומתי בלוח של ספר היובלים ומה היה היקף השימוש. מכל מקום ברור, שלוחות שונים מן המקובל עמדו במרכז הגותן של כיתות דתיות בדלניות בימי בית שני. ייתכן, שהיקפן של אלה והשפעתן לא היו מצומצמים (ראה להלן). כיתות אלה ניסו לעגן את סמכותן בחזונויות ובמסורות, כביכול, מן העבר. סביר להניח, שכת 'ים המלח', שיש מקום לזהותה עם האיסיים הנזכרים אצל פלביוס, פילון וסופרים רומיים שונים - הנהיגה לוח דומה¹⁶. במגילת הסרכים מצאנו את התיאור -

במבוא מועדים לימי חודש / יחד תקופתם עם מסרותם זה לזה / בהתחדשם יום גדול לקודש קודשים / ואות למפתח חסדי עולם¹⁷.

'מבוא המועדים' הם תחילתם של המועדים, כלומר - ארבע תקופות השנה. הן מתחילות ב'ימי חודש', דהיינו בראשי החודשים - א' בתשרי, א' בטבת, א' בניסן, א' בתמוז. 'יחד... מסרותם' פירושו הזמן שהם מוסרים זה לזה את שלטונם, והכוונה לסוף התקופה. ב'התחדש יום גדול' - הכוונה ליום התחלת התחדשות התקופה שהוא יום גדול 'קודש קודשים'¹⁸. זהו ללא ספק תיאור מיוחד במינו של ארבעת ימי התקופה, המדגיש ביטוי נוסף: "יומי קודש בתכונם לזכרון במועדיהם". אחד הפירושים שהציע ליכט - "ואפשר, שהכוונה אף כאן לימי האותות, המכונים 'ימי זיכרון' בספר היובלים". מה שנראה במגילת הסרכים כפירוש אפשרי, מצטייר במגילת 'מקצת מעשה התורה', שפורסמה לא מכבר, כציון וודאי. בלוח הפותח את המגילה נאמר: "ושלמה התקופה תשעים ואחד יום באחד ברביעי - יום זיכרון"¹⁹. הנה כי כן, חשיבותם הרבה של ימי האותות הפותחים את התקופה וכינוייהם המקודשים, מציינים אותם כ'אבן הראשה' בתבנית הלוח בן 364 הימים של ספרים חיצוניים ומגילות ים המלח. אך הבעיה אינה מצטמצמת לחשיבות ימים מסוימים בלוח. פלביוס, שהכיר כמדומה את האיסיים בצורה אישית, אף סיפר על נוהגם:

¹⁵ חנוך א' ח', ד, מהדורת כהנא (לעיל הערה 12) עמ' לג.

¹⁶ את הלוח שנמצא במגילת המקדש ניתח י' ידן ונגע בשאלת הדמיון ללוחות חיצוניים אחרים, לעיל הערה 11.

¹⁷ מ' ליכט, מגילת הסרכים, תשכ"ה, עמ' 209.

¹⁸ וראוי להביא את פירושו של ליכט (לעיל הערה 17): "ואולי רצה בעל הפרשה לומר, ששאר החגים קודש, אבל ימי האותות - קודש קודשים". ראה גם עמ' 205-208.

¹⁹ E. Qimron, Discoveries in the Judean Desert, 1994, pp. 7, 44

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בדרך מיוחדת הם עובדים את אלוהים: לפני עלות השמש אינם מוציאים מפיהם דבר חול, והם פונים אליו (אל השמש) בתפילות אשר קיבלו מאבותיהם, כאילו מחלים את פניו לעלות...²⁰.

בתיאור זה, השמש אינה רק גורם אסטרונומי שלפי תנועתו היחסית מארגנים את הלוח, אלא מוקד פולחני שיש בו פנים של עבודה זרה.

בנסיבות אלה, אין תימה שחז"ל נקטו בצעדים שונים במטרה לקעקע את ההשקפות הללו, וראש וראשון שבהם - חיזוק ההכרזה על מעמדו של הלוח הירחי כתשתית למועדים של עם ישראל. ייתכן, כי מול ארבע התקופות המשמשות יסוד כיום מועד וזיכרון, העמידו חז"ל ארבעה ראשי שנים וימי דין (זיכרון!) - ארבעה כנגד ארבעה!

במקורות מאוחרים יותר התייחסו אומנם חז"ל במפורש ליום הפותח את התקופה, אך זאת כיפרט טכני בתיאור אגדי ובנפרד מראשי השנים והמועדים ומתוך הדגשת תפקידם החשוב של זקני בית דין הבאים לעבר את השנה.

אמר ר' איבי: בשעה שהזקנים נכנסים לעבר את השנה בבית הועד הן נוטלין מן היום ונותנין ללילה ונוטלין מן הלילה ונותנין ליום, והן מעברין את השנה, בפה אחד לא זה מפליג על זה ולא זה מפליג על זה. כמו שנאמר: 'אין אומר ואין דברים' וכהן יוצאין מבית הועד מיד: 'בכל הארץ יצא קום' - אימתי הוא ראש השנה וכן כל מועד ומועד ואימתי יום התקופה וכמה בתקופה...

(מדרש הגדול בראשית א' יז, מהד' מרגליות עמ' מד).

ראוי להוסיף, כי חז"ל נצמדו בשניים מראשי השנים למועדים המקראיים א' בתשרי וא' בניסן. א' באלול קרוב לא' בתשרי, ולפי דעה מסויימת מתבטל ומתמוזג עימו, ורק ט"ו בשבט (לשיטת בית הלל) הוא מועד עצמאי ובעל ייחודיות. מובן, שמעמדו באמצע החורף מסייע לתפקידו כראש השנה למעשרות, המבדיל בצורה חדה וברורה בין פירות שנה אחת לחברתה. אולם, המועד שנבחר - באמצע 'תקופת' טבת נבחר על פי החודשים הירחיים. ראש שנה דווקא באמצע ה'תקופה', הלא דבר הוא! אגב, הפנמת ההשקפות כנגד כוחה של השמש והפוטנציאל האלילי הגלום בה, יכולה להיעשות גם באמצעות המסר העולה משאלה הלכתית פשוטה: "מאימתי קורין את שמע בערבית?" (ברכות פ"א מ"א). ברור, שניתן ללמוד את פשר קדימותה של קריאת שמע של ערבית דווקא מהסדר של בריאת העולם: "יליף מברייתו של עולם, דכתיב (בראשית א', ה): 'ויהי ערב ויהי בקר יום אחד'" (ברכות ב ע"א). הבלטת הערב דווקא מתחילה, אפוא, בסיפור הבריאה ונעמוד על כך בהמשך, אולם חז"ל הוסיפו הבלטה על הבלטה בהעמידם את ה'ערב' בפתח מפעלם

²⁰ תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים, ב, ה, ד, מהדורת י"ג שמחוני, ירושלים תשמ"ג, עמ' 132.

ההלכתי הגדול, והכריזו שלא השמש היא הקובעת את 'היום' היהודי, ואין לראות בה כוח עצמאי. כך גם בסדר השנה הנידון במסכת ראש השנה.

עם זאת, אין לראות בהכרזה הכפולה על 'ארבעה' מועדים ירחיים חשובים בפתיחת משנתנו שריד מאובן למאבק כנגד כיתות שאבד זכרן. אכן, בזמן חתימת המשנה קשה לזהות קיבוץ יהודי משמעותי שאימץ לעצמו לוח שמש דוגמת לוח ספר היובלים או כת ים המלח. אך ההתייחסות למעמדה הדתי של השמש ולהשקפות המוטעות שנגררו אחריה התמידה במשך כל התקופה, ואף האריכה ימים לאחר מכן. עמדת חז"ל בהתייחסות לכך מורכבת ורבת פנים, ולא אחת נמצא בחיבורים שנערכו מאוחר, כ'פרקי רבי אליעזר', תיאורים של השמש וגבורתה, המזכירים במידת מה תיאורים שמקורם בספרים החיצוניים מאות שנים קודם לכן²¹. מנגד, נמצא מאמרים פולמוסיים רבים, המעלים הסתייגויות גלויות וסמויות מכוחה של השמש ומדגישות את כפיפותה המוחלטת לקב"ה²². התמונה הכללית מסתבכת, לאור הימצאותם של פסיפסי בתי כנסת שבהם צוייר

²¹ ענייני החמה נידונים בתיאור מעשי המאורות בפרקים ו-ח' של החיבור הזה. ניתן דעתנו לענייני המאורות מוקדשים שלושה פרקים ארוכים, לעומת פרק קצר (פרק ה') למעשה היום השלישי. עיקר מעשי היום החמישי צומצמו גם הם לפרק אחד - פרק ט' (יש גם התייחסות לכך בפרק י'). נראה שפרופורציה זו מבטאת דבר מה!

²² למשל: "לא נברא להאיר אלא לגלל חמה בלבד. אם כן, למה נבראה לבנה? אלא מלמד שצפה הקב"ה שעתידין אומות העולם לעשותה אלוהות. אמר הקב"ה: מה אם שהן שניים מכחישין זה את זה, אומות העולם עושין אותן אלוהות, אילו היה אחד על אחת כמה וכמה" (בראשית רבה בראשית פרשה ו א; מהד' תיאודור אלבק עמ' 38). "בכל יום ויום הקב"ה יושב בדיון על גלגל חמה ולבנה, שאין מבקשים לצאת להאיר לעולם. מה הם אומרים: הבריות מקטרגות לנו הבריות משתחוות לנו" (ויקרא רבה ל"א, ז). וכנראה דברי ר' חנינא בר חמא (בראשית רבה ו ירא פרשה ו כב; מהד' תיאודור אלבק עמ' 531). כוונתו כנגד עובדי השמש:

"כך, לפי שהיו סדומיים מהם עובדים לחמה ומהם עובדים ללבנה, אמר הקב"ה: אם רוצה אני אותם ביום, עכשיו הן אומרים אילו היתה לבנה שם היתה מתקיימת עלינו בלילה. עכשיו הן אומרים: אילו היתה חמה שם היתה מתקיימת עלינו..."

על רקע זה תובן הבעיה שעוררו חכמים באשר לברכה על החמה (תוספתא ברכות פ"ז ה"י): "הרואה את החמה ואת הלבנה ואת הכוכבים ואת המזלות אומר: ברוך עושה בראשית. רבי יהודה אומר: המברך על החמה - הרי זה דרך אחרת".

כן בדברי כנסת ישראל: "בשעה שאני ממלכת ומייחדת אותך - הן מרעיפין לפניך ומשתחווים לחמה" (סדר אליהו זוטא, פרקי הירידות פרק ג', מהדורת איש שלום עמ' 56).

א' מרמורשטיין, "רעיונות האגדה וקורות הזמן", תרביץ ה', תרצ"ד, עמ' 147-229, ליקט כמה ביטויים הקשורים בשמש ועבודתה. לדעתנו, משתלבים במאמרי ההסתייגות מן השמש גם ביטויים אותם חקר מרמורשטיין, דוגמת טענת ר' יהושע בן חנניה בוויכוחו עם הקיסר (חולין ס ע"א): "יומא דחד משמשי דקיימי קמי קודשא בריך הוא אמרת לא מצינא לאיסתכלי ביה, שכינה לא כל שכן". וכן ויכוחו של רבן גמליאל עם הכופר (סנהדרין לט ע"א): "ומה שמשא דחד מן אלף אלפי ריבוא שמשי דקמי קודשא בריך הוא - ניחא לכולי עלמא, שכינתא דקב"ה על אחת כמה וכמה".

מרמורשטיין טען כי ביטויים אלה הם אות וסימן להתחזקות פולחן השמש בקיסרות הרומית במאה השלישית, וראה גם: מ' סמית, "פולחן השמש בארץ ישראל", ארץ ישראל טז, ספר אורלינסקי, תשמ"ג,

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

גלגל המזלות, שניתן לראותו במובן מסויים כ'לוח שמש', שבמרכזו מופיעה מרכבת השמש²³. גדולה מזו, ידוע כי 'באותה עת' רווחו 'אידאולוגיות' מאגיות אזוטטריות שבהן שימשה השמש מוקד התייחסות מרכזי²⁴. שאלות מעמדה של 'עבודת השמש' באותה העת זוקקת דיון בפני עצמו. מכל מקום, התחושה הכללית היא שחז"ל אכן נאבקו כנגד ביטויים שונים של הערצת השמש, אלוהותה ופולחנה. אך הבעייתיות הקשה של הלוחות השמשיים והאידאולוגיות הכרוכות בהן נתפגגו במהלך הדורות. אין ספק, שביסוסו ההולך ומתעצם של הלוח הירחי, הקהה מאוד את עוקצה של הבעיה. שרטוט מסגרת השנה הירחית באמצעות שתי המשניות הפותחות את מסכת ראש השנה סייע לכך רעיונית וחינוכית. מכאן ואילך, ניתן היה אף לאמץ שימוש מצומצם בלוח שמש, שהיה ידוע היטב לחז"ל ולהשתמש בפרטים שונים שלו לצרכים הלכתיים מסויימים²⁵. זאת בידיעה הברורה, כי בתוך היהדות הממוסדת פנימה, הלוח השמשי כבר אינו מהווה בעיה של ממש!

עמ' 199-214. אולם אי אפשר להתעלם מהמטען הכבד של חששות מעבודת השמש ומהתייחסות חיובית לשמש שיסודו כבר במקרא והוא ממשיך במרוצת הדורות.

ראה הדיון שערכתי בנושא: "רוזנסון, "בית אלפא פסיפס של אגדות - על אגדה וארכיאולוגיה - מבט לעולמם של חכמי האגדה", דרך אפרתה ג, תשנ"ג, עמ' 85-112.

הביטוי באותה עת כללי מידי. מכל מקום, בספר הרזים (תשכ"ז, עמ' 97) מצאנו חידוש דמותו של הליוס אגב הענקת כוח אלילי ומאגי לשמש ולמלכותה.

למשל התייחסות ל'שבת של תקופה' - "אתרוג - ראש השנה שלו אימתי? אמרו ליה: שבת. שבת חודשים או שבת דתקופה (ראש השנה טו ע"א) 'חודשי תקופה' נזכרים עם בעניינים אגדתיים שונים.

דיון וסיכום

המודעות לשנה השמשית ולחשיבותה בהשתתף הלוח עולה ברמזו במקרא²⁶ ומעוגנת בתרבויות המזרח תיכוניות הקדומות²⁷.

הרמב"ם בדבריו המפורסמים בפתיחת הלכות עבודה זרה רואה בשמש ובמזלות גורם המטעה ומסיח את הדעת מעם ה', שיש בו כדי להוביל לעבודה זרה²⁸. בדבריו אלה הביע אמת דתית עמוקה, המושתתת על עדויות מקראיות וחז"ליות המביעות בגלוי ובסמוי הסתייגות מהאלהת השמש. מובן שכל עדות צריכה להיבחן לגופה על רקע זמנה ונסיבותיה. נדמה, כי גם משנת ראש השנה, בנוסף לתכניה ההלכתיים הספציפיים, מקפלת מסר רעיוני חשוב בדבר עליונותו של הלוח הירחי.

בכך ממשיכה משנת ראש השנה את המאבק הגלוי והסמוי, שמנוהל במקרא, כנגד פולחן השמש וגרמי השמים. הגלוי - בהכרזות המפורשות: "כי ימצא בקרבך באחד שעריך אשר ה' אלהיך נתן לך איש או אשה אשר יעשה את הרע בעיני ה' אלהיך לעבר בריתו. וילך ויעבוד אלהים אחרים וישתחו להם ולשמש או לירח או לכל צבא השמים אשר לא צוית" (דברים י"ז, ב-ג), ובעונשים מפורשים: "בעת ההיא נאם ה' יוציא את עצמות מלכי יהודה ואת עצמות שריו ואת עצמות הכהנים ואת עצמות הנביאים ואת עצמות יושבי ירושלים מקבריהם. ושטחים לשמש ולירח ולכל צבא השמים אשר אהבו ואשר עבדו ואשר הלכו אחריהם ואשר דרשו ואשר השתחוו להם..." (ירמיהו ח', א-ב).

ובצד המאבק הסמוי, המתבטא בעיצובן הספרותי של פרשיות במקרא, שניתוחן המעמיק מוביל למסקנות בדברי נחיתותה ו'חולשתה' של השמש ביחס לאל, ואף לאדם. בין פרשות אלה נוכל למנות את פרשת הבריאה הפותחת דווקא בערב, ובידוע שרווחו אז

²⁶ הכוונה להתייחסות המרובה לעונות החקלאיות (קציר, אסיף, בציר, קיץ) ולמחציות השנה (קיץ, חורף). גם מונח כ'חודש האביב' קשור לעונות השנה וממילא ללוח שמש. נדמה, כי הלוח המפורסם שנמצא בחפירות גזר, והמשתמש בירחים נושאי שמות של פעולות חקלאיות, קשור בצורה כזו או אחרת ללוח החמה.

²⁷ ללוח המצרי הקדום היתה זיקה ברורה לשמש. השנה חולקה לשלוש עונות לפי מצב הגאות בנילוס, אך היתה בת 360 יום, ובנוסף לחלוקה שצויינה חולק סכמטית לשנים עשר חודשים בני 30 יום, והוספו עוד 5 ימים כדי להשלים ל-365 ימי שנת החמה. הלוח הישראלי שביסודו הוא ירחי מהווה אם כן אנטי-תיזה ללוח המצרי, ובכך מתאים למגמה כוללת במקרא, ולא כאן המקום להאריך.

²⁸ "בימי אנוש טעו בני אדם טעות גדול ונבערה עצת חכמי אותו הדור"; נדמה כי ביסוד הדברים מונחות שתי הנחות. האחת - השמש הממשית מסיחה את הדעת מעבודת ה' המופשט, השנייה - אנוש היה נכדו של אדם, ובהעדר מסורת והתגלות של ה' - הדעת מוסחת אל הטבע, וזה קורה מהר למדי!

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

השקפות שונות על בריאה בבוקר שחלקן מצא ביטוי במקרא²⁹, דחיקת 'בריאתה' של השמש ליום הרביעי³⁰, חלומו של יוסף המשרטט שמש המשתחוה לאדם, ודוגמתו, הנס שעליו ציור יהושע, המפגין לעיני כל, שמש מצייתת לאדם!³¹

תקופה תקופה ובעייתיה הדתיות. ברי, שאין דומה הפולחן הבוטה והגס של השמש באחת מן העבודות הזרות של תקופת המקרא, לבעיות שעמדו ביסוד המאבק על הלוח בין הפרושים לכיתות הבדלניות. ברור, ששם אין זו עבודה זרה, וברי, שתורף המאבק קשור בעצם ביסוס הלוח השונה. אולם גם כשלא מדובר בעבודה זרה במשמעותה ההלכתית והרעיונית הפשוטה, יכולה השמש לעמוד ב'צומת' בעייתי ביותר מבחינת מאבק ההשקפות ביהדות - המאבק על הלוח. נשוב ונדגיש, אין זה מאבק הלכתי בלבד, והשאלות העומדות על הפרק הן גם שאלות העוסקות במשמעות הזמן הדתי ומשמעותו בעיצוב התודעה האנושית³². למותר לציין, כי החל משלב מסויים המאבק מתנהל גם על עצם סמכותם של חכמים. מכל מקום, במאבק הזה טמון גם גרעין רעיוני 'עתיק יומין' הקשור בכוחה של השמש. קשה אולי להוכיח, אך אין להוציא מכלל אפשרות, שקיים קשר פסיכולוגי ורעיוני בין מרכזיותה של השמש כגורם מנחה של סדרי הזמן האנושיים בשיטת הכיתות הבדלניות, לבין השקפותיהן בדבר העדר בחירה חופשית וגזירה קדומה³³. אכן, מי שנכפה עליו לוח קבוע המושתת על המחזוריות הבלתי ניתנת לערעור של תנועת השמש, אינו דומה למי ששותף בפועל בקידוש הזמן! והלא עניין מרכזי במסכת ראש השנה הוא ההמחשה, עד כמה גדולה מעורבותו של האדם בקביעת הזמן המקודש, ומה גדול כוחו בעיצוב הלוח הדתי!

אם במאבק כנגד הנוקשות המחשבתית של הכיתות הבדלניות והשקפותיהן בדבר צמצומה של הבחירה החופשית עסקינן, נוכל אולי לגלות במשנה רמזים להסתייגויות

²⁹ ביטוי מפורסם לכך ב'תיאור' הבריאה בספר איוב - "ברן יחד כוכבי בוקר... (איוב ל"ח, ו). מעניין, כי היום המצרי התחיל בבוקר וזה מתקשר להערתנו הקודמת!

³⁰ עמדתי על כך במקום אחר: "רוזנסון, "הערה בעניין בריאת המאורות ביום הרביעי", מגדים טז, תשנ"ב, עמ' 9-17.

³¹ לעיל הערה 30, ופרשנותם תובעת עיון נוסף.

³² ראה עיונו המעניין של מ' פיש, לדעת חכמה, ירושלים תשנ"ד, עמ' 45-58.

³³ יש לכך ביטוי בכל מקורותיהם. מבחינתנו מעניינת הערתו של יוסף בן מתתיהו על האיסיים: "ובקרבים נמצאים אנשים המתיימרים לדעת את העתידות מראש, כי מילדותם שקדו ללמוד את ספרי קודש... וכמעט לא שגו מעולם בנבואותיהם לעתיד" (לעיל הערה 20, עמ' 142). אכן, מי שסבור שהבחירה החופשית כמעט ואינה קיימת, לא יפתע שידיעת העתיד היא בגדר האפשר!

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

נוספות מעמדות הלכתיות ורעיוניות העולות מספר היובלים. נציג להלן שתיים מהן הקשורות לעניינו.

נפתח במושג השביעית. שמיטה קשורה בספר היובלים ללוח עולמי המתווה את סדרי העולם, כפי שהוצגו, כביכול, בפני משה בהר סיני. בשיטה זו השביעית מסייעת לגיבוש השקפת עולם דטרמניסטית, המצמצמת מאוד את הבחירה החופשית האנושית³⁴. לעומת זאת, המשנה מציבה את השביעית כמצווה שעיקרה מצוות הקרקע, משופעת בפרטים הלכתיים, שאין בה כל התייחסות רעיונית ללוח ולסדרי עולם. גם מאמרי חז"ל (ויודגש: חז"ל!) האגדיים בנידון, שנתוספו מאוחר יותר, אינם מציגים דמות כזו של השמיטה. נדמה, שבהדגשים אלה, חז"ל לא הסתפקו בעיצוב דמותה ההלכתית של המצווה, אלא ביקשו גם לקעקע את חשיבותה המיסטית-אזוטרת.

המשנה גם אינה מתייחסת הרבה ובמישרין לענייני הקטורת, והידיעות העיקריות אודותיה באות מאזכורים, אגב אורחא, במסכת יומא ומאזכורים בתוספתא³⁵, ובמיוחד בברייתות במסכת כריתות³⁶, ושם הובאה הברייתא המפורסמת הקושרת את כמות הקטורת למניין ימות החמה. בספר היובלים הודגשה הקטרת הקטורת, ובמיוחד בקשר לשמש ולזריחתה³⁷. ייתכן, כי הימנעות מהבלטת ענייני הקטורת במשנה באה לרמז על חשיבות חינוכית-רעיונית פחותה, בכל הקשור להכנתה ולשימוש בה, וזאת, כדי להסתייג מהפיכת הקטורת הקשורה ללוח החמה לעניין דתי ראשון במעלה.

כאמור, אלה השערות שספק אם נוכל להוכיח בוודאות, אולם ביסודן עומד עניין עקרוני שעליו כמדומה אין עוררין - הפולמוס כנגד גורמים המאיימים על היהדות הוא בשר מבשרה של ההלכה. חז"ל כמנהיגים רוחניים ידעו לזהות בעיות המאיימות לפגוע

³⁴ כך יש לפרש את עיגון מאורעות העבר והעתיד במסגרת 'לוח השביעיות' והארועים שבספר היובלים, ומכאן יובנו ניסוחים דוגמת: "כתב לך את כל הדברים אשר אודיעך היום בהר הזה מראשית ואחרית אשר יבואו בכל חלוקת הימים אשר בתורה ובשבעותיהם והיובלים עד עולם עד אשר ארד ושכנתי בתוכם לעולם ועד" (יובלים א', כו). התחושה העולה מכאן היא כי העתיד נקבע!

³⁵ למשל בויכוח עם הצדוקים בעניינה: "ונתת את הקטרת על האש לפני ה' - שלא מתקין מבחוץ ויכניס, להוציא מליבן של צדוקים, שאומרים: נותן מבחוץ ויכניס. (יומא נג ע"א).

³⁶ הצמדת ענייני הקטורת למסכת כריתות (אחת מל"ו כריתות - "המפטם את הקטורת" - כריתות ב ע"א) מדגישה מאוד את העדר הטיפול הישיר והמסודר בנושא הזה!

³⁷ כך מסופר על חנוך (דמות חשובה בענייני השמש!): "ויקטר קטורת בית המקדש אשר נרצה בעיני ה' בהר הדרום" (יובלים ד', כו), ואחר כך מוזכר: "הר הבוקר". ואם בענייני קטורת עסקינן - מעניינת מאוד ההתייחסות לריח של עצי המזבח האמור לעלות השמימה (יובלים כ"א, יב-יז).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בעולם היהדות ופעלו נגדן בין בתקנות וגזירות ובין בניסוחים ואמירות שתועלתן בעיקרה חינוכית.

ראוי לסיים בהערה קצרה בשאלת מעמדן העקרוני של הכיתות הבדלניות בתקופת המשנה. הטיעון המרכזי שעמד ביסוד עבודתנו זו היה המאבק בקבוצות דוגמת חוגי ספר היובלים, כיתות ים המלח ודומיהן. אכן, כיתות אלה, והדבר הוזכר שוב ושוב במאמרנו, הקפידו על לוח משלהן, והדבר הביא ללא ספק לבידודן ואף להרחקתן מכלל ישראל. עם זאת ראוי לזכור, שייתכן שהלוח השמשי על כל הבעייתיות היהודית הגלומה בו, לא הצטמצם רק לכיתות אלה. כללית, מאבקים על צביונו של הלוח היו גם עם הצדוקים³⁸. בניגוד לכיתות ים המלח שרבים מכתביהם נמצאים בידינו אין אנו מכירים את הצדוקים מתוך כתביהם. היום הדעה הרואה דמיון בין איסיים לצדוקים הולכת וקונה שביטה במחקר³⁹. אין להוציא מכלל אפשרות שהלוח השמשי שימש גם חוגים נוספים בנוסף לכיתות המסתגרות במדבר יהודה והדבר מוסיף כמובן משנה תוקף למחאתם הנוקבת ומאבקם של חז"ל באלה שהעמידוהו כבסיס לשנה היהודית.

³⁸ כך נרמז במעשה: "פעם אחת שכרו ביתוסין שני עדים לבוא ולהטעות את החכמים... ובא השני ואמר עולה הייתי במעלה אדומים... (תוספתא ראש השנה פ"א ה"ו) וכך בבבלי ובירושלמי. לביתוסין יש זיקה מסוימת לצדוקים. ומעניין במיוחד אם מדובר באיסיים (ראה זוסמן, להלן הערה 39), שכן הסיפור מתרחש בעלייה מבקעת הירדן, סביבת מגוריהם!

³⁹ ראה ניתוחו של י" זוסמן, "חקר תעודות ההלכה ומגילות מדבר יהודה", תרביץ נט, תש"ן, עמ' 11-16, העומד על דמיון הלכתי בין הצדוקים לאיסיים במיוחד בענייני טהרה. מסקנותיו מתבססות בעיקר על 'מגילת מקצת מעשי תורה'. אנו הדגשנו כאן את ההבדל בענייני הלוח והבדלי השקפה שנגזרים ממנו.